

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

٤٥٢٩٤



دانشگاه سبز

مجتمع علوم انسانی  
دانشکده زبان و ادبیات فارسی

## پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

۲۰ / ۱۱ / ۱۳۸۱

موضوع

## حافظ و خاقانی

(بجای در تأثیرپذیری حافظ از خاقانی)

استاد راهنما:

دکتر محمد غلامرضایی

استاد مشاور:

دکتر محمد کاظم کهدویی

پژوهش و نگارش:

ملیحه علایان

۴ ۵ ۲۹ ۴

شهریور ماه ۱۳۷۹

رئیس هیئت مدیره  
تعمیرات

## تقدیم به:

همه عزیزانی که در راه تعلیم و تعلم من رنج فراوان بردند و پیمودن این مسیر با هدایت و همراهی آنان میسر شد.

پدر و مادر صبورم که با لطف و محبت بی پایانشان همیشه روشنایی بخش زندگیم بوده‌اند.

همسر ههربانم که با صبر و بردباری در به دوش کشیدن بار مشکلات تحصیل گام به گام با من همراهی نمود.

خواهران و برادران عزیزم که با دلجویی همواره مشوق من بوده‌اند.

فرزند عزیزم وحید

و معلمان و استادان گرانمایه‌ای که همه عمر و مدار محبت بی دریغشان بوده و هستم.

## سپاس

اکنون که به یاری حق، گامی ناچیز در کسب معرفت و آگاهی به پیش رفته‌ام بر خود لازم می‌دانم به مصداق آیه - مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ، لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ - از یکایک بزرگان و عزیزانی که در تهیه و تدوین این رساله از لطف و عنایاتشان بهره‌مند بوده‌ام سپاس‌گزاری کنم.

— استادان دانشمند و گرانمایه آقایان دکتر محمد غلامرضایی و دکتر محمدکاظم کهدویی که با کمال مرحمت و بزرگواری و با وجود مشغله علمی فراوان راهنمایی و مشاوره مرا در نگارش این رساله تقبل فرمودند و در همه مراحل انجام این تحقیق، از راهنمایی و ارشاد این سروران و بزرگواران بهره‌مند بوده‌ام و همیشه عمر، و امدار محبت بی‌دریغشان هستم. و نیز از همه استادان محترم گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه یزد که مستقیم یا غیرمستقیم از نظریاتشان سود برده‌ام، نهایت امتنان و سپاسگزاری را دارم و از خداوند منان برای این سروران «بقای جاودان» طلب می‌کنم.



صورتجلسه دفاع پایان نامه کارشناسی ارشد

نام و نام خانوادگی دانشجو: ..... علی سمان .....  
 رشته: ..... زبان و ادبیات فارسی .....  
 عنوان پایان نامه: ..... ساختار و خاستگاه .....  
 استاد راهنما: ..... دکتر محمد علی میرضیایی .....  
 استاد مشاور: ..... دکتر محمد کاظم کهنوردی .....  
 متخصص و صاحب نظر از دانشگاه یزد: ..... دکتر میرزا جلالی .....  
 متخصص و صاحب نظر (استاد مدعو خارج از گروه): ..... دکتر عباس برهانی .....  
 نماینده تحصیلات تکمیلی دانشگاه: ..... مهری زانستارو

- میزان دست آمده (بر اساس ماده چهار آئین نامه آموزشی) به شرح زیر می باشد.
- اهمیت نظری، توسعه ای کاربردی موضوع تحقیق ..... امتیاز از ۱ تا ۲۰ ..... ۱۸
  - میزان انطباق محتوی با عنوان پایان نامه ..... امتیاز از ۱ تا ۲۰ ..... ۲۰
  - نحوه ارائه، کیفیت دفاع و چگونگی پاسخگویی به سئوالات ..... امتیاز از ۱ تا ۲۰ ..... ۲۰
  - کیفیت تجزیه و تحلیل و انسجام مطالب ..... امتیاز از ۱ تا ۲۰ ..... ۱۸
  - اهمیت نتایج بدست آمده از لحاظ نظری، توسعه ای، کاربردی امتیاز از ۱ تا ۲۰ ..... ۱۸
  - نحوه نگارش ..... امتیاز از ۱ تا ۲۰ ..... ۲۰

فاز از پایان نامه مورد تأیید هیات داوران قرار گرفت و با نمره ۱۹ به عدد ..... و امتیاز ..... به نصیب رسید.  
 به حرف .....

امضاء هیات داوران

۱- .....  
 ۲- .....  
 ۳- .....  
 ۴- .....  
 ۵- مهری زانستارو

تاریخ دفاع: ۷۹/۶/۳

مدیر گروه ..... حبیبی  
 مهری زانستارو

## فهرست مطالب

صفحه	عنوان
«ح»	چکیده
«خ»	پیشگفتار

۱ بخش اول - مبادی تحقیق

۸ بخش دوم - کلیات

### فصل اول

۹ عصر خاقانی

۱۷ عصر حافظ

### فصل دوم

۲۵ جهان بینی خاقانی

۳۶ جهان بینی حافظ

## فصل سوم

۵۰ ..... اشاره به فرهنگ ایران باستان در اشعار خاقانی و حافظ

## فصل چهارم

۶۹ ..... سبک خاقانی

۸۰ ..... سبک حافظ

## فصل پنجم

۸۸ ..... نتایج (شامل مقایسه‌ها)

۹۱ ..... بخش سوم - موضوعات کلی

## فصل اول

۹۲ ..... مفاخره

## فصل دوم

۱۰۷ ..... مدیحه

## فصل سوم

۱۲۴ ..... مبارزه با زهد ریایی

## فصل چهارم

۱۳۵ ..... سخن دو شاعر درباره بدگویان و حسدورزان

بخش چهارم - تصویرسازی‌ها و صنایع بدیعی ۱۴۰

تشبیه ..... ۱۴۱

استعاره ..... ۱۴۴

جناس ..... ۱۴۶

تعقید معنوی ..... ۱۵۷

ایهام و تناسب ..... ۱۶۰

بخش پنجم - اوزان و قوافی ۱۶۸

وزن و قافیه ..... ۱۶۹

ردیف ..... ۱۷۵

بخش ششم: الفاظ و ترکیبات مشترک ۱۸۰

بخش هفتم: مضامین و مفاهیم شعری مشترک ۲۸۰



## چکیده

خاقانی شاعری است آگاه و توانا که شعر وی امتیازاتی خاص دارد. وی در سرودن بیشتر موضوعات شعری، موفق بوده است. بیشترین شهرت وی به سبب داشتن قصاید عالی و غزّاست. دقّت و باریک‌بینی خاقانی در محسوسات، در خور توجه است و همین ریزه‌کاریها، گاه شعر وی را از اعتدال و انسجام خارج و مفهوم شعر وی را دشوار و دیرفهم می‌سازد. با این همه، از قدرتی که در توصیف مناظر و کشف حقایق دارد، هرگز کاسته نشده است. وی می‌کوشد تا معانی ساده را در قالب الفاظ عالمانه و تعبیرات مخصوص به خود عرضه کند. این ویژگی‌ها در قصاید وی مشهود است. اما در سرودن غزل، زبان وی نرم‌تر و ساده‌تر می‌شود. وی در تحول و تکامل غزل فارسی نیز سهم بوده و مانند سنایی، سعدی مولانا و حافظ توجه شاعران بعد از خود را جلب کرده است. سعدی، مولانا و حافظ هر کدام به گونه‌ای به آثار و سروده‌های وی نظر داشته‌اند. تأثیر حافظ از شعر خاقانی - و از جمله از غزل وی - قابل توجه است. حافظ از لحن و موضوعات غزلی خاقانی بهره‌ها برده است. بسیاری از غزل‌های حافظ در استقبال از غزل‌های خاقانی است. گاه این استقبال عیناً از وزن یا قافیه یا ردیف است و گاهی با تغییر و تصرّفی زیبا توأم است. حتی حافظ در استعمال برخی صنایع ادبی نظیر ایهام تناسب به اشعار خاقانی نظر داشته است. همچنین برخی لغات و ترکیبات و مضامین را از شعر خاقانی به وام گرفته است، به عنوان مثال ترکیب «سیه کاسه» را از خاقانی اقتباس کرده است و دلیل آن یکسان بودن نوع و کاربرد آنها در دو دیوان است. حتی حافظ مصرعی از شعر خاقانی را تضمین کرده است. در زمینه سبک و جهان‌بینی نیز مشابهت‌هایی در سخن دو شاعر وجود دارد و ما در فصل مربوط، سعی کرده‌ایم تا وجوه تشابه و تفارق را نیز مشخص سازیم. در زمینه‌های کلی شعر همچون مفاخره، مدیحه، مبارزه با زهدریایی و برخورد دو شاعر با حسدورزان نیز قراینی وجود دارد که احتمال تأثیر‌پذیری را بیشتر می‌کند. مجموع این عوامل، همراه با شواهد و قراین، حدس نظر داشتن حافظ به خاقانی را قوت می‌بخشد و احتمال توارد را در این زمینه ضعیف می‌سازد.

## پیشگفتار

تحقیق در چگونگی تأثیر متأخران از آثار متقدمان، از دیرباز مورد توجه منتقدان سخن بوده است. برای تعیین میزان و نوع تأثیرپذیری، می‌توان از محک مقایسه استفاده کرد؛ زیرا از طریق مقایسه درمی‌یابیم که مضامین مشابه و مشترک در دیوان‌های شاعران چگونه مطرح شده است. آیا شاعران در اقتباس صرفاً به جنبه تقلید نظر داشته‌اند و معانی و مفاهیم و تعبیرات را به همان شکل و بی‌تصرف به کار برده‌اند؛ یا با ابداع و ابتکار، عنصری جدید را اختراع کرده‌اند و همان مضامین را در کسوتی نو عرضه داشته‌اند. ملاحظه می‌کنیم که شعر و ادب نیز مانند هنرهای دیگر نیاز به رعایت قوانینی دارد که در همهٔ زمانها ضرورت دارد.

شعر برای تکامل یافتن متکی به تلاشهای گذشتگان است. بهره‌گیری از تلاش پیشینیان زمانی ارزشمند است که به گونهٔ «تقلید صرف و محض» نباشد؛ یعنی همان مضامین عیناً با همان تعبیرات بیان نشود؛ بلکه اقتباس از آثار ادبی شاعران، زمانی مؤثر واقع است که با نوعی تکامل ابداعی همراه باشد. بدین معنی که شاعر از مادهٔ اولیهٔ اشعار آنها در زمینهٔ ترکیب، مضامین و تصاویر شعری بهره‌گیرد و آنها را تکامل بخشد و با نوآوری و ابداع در آن مضامین، آنها را زیباتر و بهتر از دیگران عرضه کند. بنابراین حافظ و سعدی که به تکامل مضامین خام دیگران پرداخته‌اند در ردیف مقلدان بی‌چون و چرا به شمار نمی‌آیند، بلکه با وجود اقتباس و تأثیرپذیری، مبتکر و نوآور هم هستند. البته تحلیل این نوع اقتباسها، مستلزم ارزیابی دقیق و تأمل عمیق است.

نکته‌ای که ذکر آن ضروری است، توجه به این مسئله است که وارد شدن مضامین متقدمان در آثار متأخران، از ارزش آنها نمی‌کاهد. زیرا هر هنرمند برای احساسات خویش، شیوه‌ای دارد متفاوت با

دیگران<sup>۱</sup>. حافظ از مضامین و شیوه‌های دیگران استفاده کرده است، اما نمی‌توان تصرف و تدبیر هنرمندانه وی را در عرصه آن مفاهیم انکار کرد. وی مواد اولیه را از شعر دیگران اخذ کرده و به نیروی ذوق خلاق خویش آنها را در هیأتی متفاوت با آنچه قبل از او مطرح کرده‌اند، عرضه کرده است، بنابراین ملاحظه می‌کنیم که شاعران بزرگ نیز تحت تأثیر گذشتگان قرار گرفته‌اند و از تجربیات آن بهره‌ها جسته‌اند. همین مسئله اشتیاق و علاقه مرا برانگیخت تا موضوع رساله خود را در زمینه «الهام‌پذیری حافظ از خاقانی» قرار بدهم زیرا در ابتدای امر قبول این مسئله دشوار به نظر می‌رسید که زبان پرصلابت خاقانی در اشعار لطیف حافظ تأثیر گذاشته باشد؛ بنابراین پس از مشورت و بهره‌جستن از راهنمایی‌های سودمند استادان فاضل و محترم، عنوان موضوع انتخاب شد و به تصویب رسید.

یادآور می‌شود که اشعار حافظ از روی نسخه دکتر پرویز ناتل خانلری استخراج و تنظیم گردیده است. در ذکر برخی از شواهد شعری که در نسخه خانلری موجود نبوده است، از دیوان حافظ به تصحیح «سید ابوالقاسم انجوی شیرازی» استفاده کرده‌ام؛ همچنین در نقل قولهای مستقیم از کتابهای مختلف با مشورت و راهنمایی استاد راهنما حتی المقدور رسم الخط اصلی حفظ شده و هر جا که نقل قول غیرمستقیم است یا به عبارت دیگر برداشت خود را نوشته‌ام، سعی کرده‌ام که مفهوم مطابق منبع مورد استفاده باشد تا در نقل نظریات محققان، امانت رعایت شده باشد.

---

۱. سبحانی، توفیق، ۵۱: تأثر حافظ از عراقی و سعدی، مؤسسه بیک ترجمه و نشر، ۱۳۶۸، ص ۲۴.

بخش اول

مباحث تحقیق

## موضوع تحقیق

موضوع این تحقیق، مقایسه‌ای است اجمالی میان حافظ و خاقانی و تأثیرپذیری حافظ از خاقانی. اقتباس و تأثیرپذیری هم می‌تواند مربوط به جنبه‌های لفظی مانند لفظ و ترکیب باشد و هم مربوط به جنبه‌های موسیقایی مانند وزن و ردیف و قافیه و صنایع لفظی و معنوی، و هم به جنبه‌های معنوی نظیر مضامین و مفاهیم شعری.

یکی از سخنوران توانایی که حافظ به وی توجه و عنایت داشته و در سخن خویش از او اثر پذیرفته، «خاقانی شروانی» است. خاقانی به سبب احاطه کامل بر علوم و فنون روزگار خویش و وسعت اطلاعات در زمینه‌های مختلف و انعکاس آنها در مفاهیم شعری و حتی صور خیال شعر خویش، دچار نوعی تکلف‌گویی شده است؛ به همین سبب فهم اشعار او نیاز به آموختن مقدمات علوم گوناگون دارد و همین عوامل، شعروی را از قدیم قابل شرح کرده است.

زبان شعری وی مبتنی است بر آفرینش لغات و ترکیبات جدید، تعبیرهای بدیع و به کارگرفتن مفاهیم کنایی و مجازی در شعر، چنان که می‌توان گفت شعر خاقانی از این جهت بر شعر اکثر شاعران رجحان دارد. دیوان اشعار وی نیز به مانند دایرةالمعارفی است از لغات و ترکیبات و تعبیرات گوناگون؛ و به همین علت شاعران پس از وی به دیوان او عنایتی خاص داشته‌اند. وی درگزینش الفاظ، سعی می‌کند تا با نیروی ذهن خلاق خویش، ترکیباتی را ابداع کند که حتی به فکر کسی خطور نکرده باشد.

مجموعه این عوامل، موجب شده تا شاعران بزرگی نظیر حافظ، سعدی، عطار و مولوی به اشعار وی نظر داشته باشند و هر یک به گونه‌ای بهره ببرند.

حافظ که یکی از ارکان شعر فارسی محسوب می‌شود، شیوه‌های ادبی و شعری گذشته را با ذوق

هنری خویش درآمیخت و به شیوه‌ای جدید دست یافت که بعدها تکامل آن را در سبک اصفهانی یا هندی می‌بینیم. وی با اینکه ذوق و قریحه‌ای مبتکر دارد، اما از نفوذ آثار گذشتگان دور نمانده است. بدین گونه که آثار منظوم و منثور شاعران و نویسندگان فارسی را تا زمان خویش به دقت مطالعه کرده است. ترکیبات و تعبیرات بدیع را از آنها به وام گرفته و در قالبی زیباتر و دلپذیرتر بیان داشته است. وی نقاط قوت دیگر شاعران را بررسی و تقویت می‌کند و از نقاط ضعف و معایب آنان می‌پرهیزد به همین سبب میان اشعار او و شاعران قبل از وی مشابهات لفظی و معنوی دیده می‌شود. حافظ در درجه اول از سعدی تأثیر پذیرفته و سپس از خاقانی. البته به شاعران دیگر نظیر رودکی، فردوسی، نظامی، سنایی و عطار و... نیز نظر داشته است؛ اما کار وی فقط اقتباس و تقلید صرف نیست. بلکه در شعر وی جنبه‌های ابداعی و ابتکاری فراوانی وجود دارد، همچنین ترکیباتی که خاص اوست در شعر دیده می‌شود. اگر هم در برخی جنبه‌ها، اقتباس کرده است، سعی داشته تا آن را با ذوق سلیم خویش تکامل ببخشد و در قالبی نو عرضه کند. وی گروهی از غزل‌های خود را در استقبال از غزل‌های خاقانی سروده و حتی در کاربرد صنعت ایهام و تناسب به وی نظر داشته است، همچنین از نظر لحن غزل و موضوعات غزلی به خاقانی توجه داشته است.

در این رساله کوشیده‌ایم تا پس از بحث در مقدمات موضوع و ایجاد زمینه ذهنی در خوانندگان از جنبه‌های مختلف، شعر خاقانی و حافظ را با هم مقایسه کنیم و جنبه‌هایی از تأثیرپذیری حافظ را از خاقانی نشان بدهیم.

### تاریخچه

آنچه مسلم است، تا کنون کتابها و مقالات متعدّد در زمینه شعر، زندگی و مقام خواجه بزرگوار شیراز به زیور طبع آراسته شده است که هر کدام به بررسی زوایایی از سخن یا زندگی وی پرداخته‌اند. بنابراین، بهره‌گرفتن از این منابع، می‌تواند ما را در جهت شناخت بهتر و بیشتر حافظ یاری کند. اما جدای از شعر، زندگی و مقام حافظ، آنچه در خور توجه است و ارزش گفتگو دارد، تأثیرپذیری وی از شاعران دیگر از جمله شاعر توانای اندیشه‌مند «خاقانی» است که زمینه بحث ما را تشکیل می‌دهد. در این زمینه، محققان نمونه‌هایی به دست داده‌اند مانند اینکه حافظ ترکیب «خلاف آمد عادت» را از نظامی و «سیه کاسه» را از خاقانی و «کوتاه آستین» را از سنایی به وام گرفته است؛ اما کتاب یا رساله‌ای که اختصاصاً به مقایسه میان حافظ و خاقانی پرداخته باشد، فراهم نیامده است. از مقاله‌هایی اندک که

در این زمینه نوشته شده، در پاورقی رساله و در فهرست منابع یاد کرده‌ایم.

## اهمیت و ضرورت تحقیق

یکی از مطمئن‌ترین راهها برای فهم سخن و کلام هر شاعر و درک ارزش آثار وی، بررسی تأثیر سخن گذشتگان در کلام او، و نفوذ سخن وی در آثار شاعران بعد از اوست.

این نکته در خصوص شاعری چیره‌دست و پرآوازه، نظیر «حافظ» مهمتر جلوه می‌کند، زیرا اینگونه شاعران از تجربه‌های سخنوران پیش از خود بهره‌های فراوان می‌برند و محاسن کلام دیگران را می‌گیرند و با ذوق هنری خویش عجین می‌سازند و از معایب آنان پرهیز می‌کنند؛ بنابراین، برای روشن ساختن جنبه‌های الهام‌پذیری حافظ از شاعران دیگر - بویژه «خاقانی» که - زمینه بحث ما را تشکیل می‌دهد، در زمینه‌های مختلف اعم از لغات و ترکیبات، تعبیرات و مضامین و مفاهیم شعری، وزن و ردیف و قافیه و برخی از صنایع بدیعی و نیز تعیین میزان تأثیرپذیری و همچنین برای روشن ساختن جنبه‌های ابداعی و ابتکاری در سروده‌های حافظ، نیاز به مطالعه وسیع، همه‌جانبه، دقیق و عمیق احساس می‌شود تا زمینه‌های مشابه و مشترک و وجوه تفارق به دست آید.

با توجه به اهمیتی که خاقانی در شعر فارسی از جمله در عرصه غزلسرای دارد، برای روشن شدن سرچشمه‌های اقتباسات حافظ و شیوه استفاده از آنها، مقایسه میان شعر این دو شاعر ضروری است و چه بسا که نکته‌های مبهم از شعر حافظ را نیز بگشاید.

## هدف تحقیق

منظور از تدوین رساله حاضر، اهداف ذیل بوده است:

نخست قصد داشته‌ایم تا اندیشه و افکار خاقانی و حافظ را بررسی کنیم و ارتباطی را که میان اندیشه حافظ و خاقانی وجود دارد، روشن سازیم. در این راه، سعی شده است تا در حدّ توان، با استفاده از منابع مربوط و آنچه از اشعار آنان استنباط می‌شود، خطوطی روشن از جهان‌بینی هر دو شاعر ترسیم شود و سپس وجوه تشابه و تفارق آنان بررسی گردد.

هدف بعدی از انجام دادن این تحقیق «روشن ساختن ارتباط مسائل صوری و لفظی شعر حافظ با خاقانی» است. این هدف، در نتیجه مقایسه اشعار هر دو شاعر و استخراج زمینه‌های مختلف که در هر دو دیوان مشترک است حاصل می‌شود. قراین و شواهد شعری فراوان، نشان دهنده ارتباط شعر حافظ